

**İLAHİYAT
FAKÜLTESİ**

**ULUSLARARASI
DÜZCELİ M. ZÂHİD KEVSERÎ
SEMPOZYUMU**

24-25 Kasım 2007 Düzce/Türkiye

مؤتمر "محمد زاهد الكوثري" الدولي

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON
M. ZAHİD KEVSERÎ**

**DÜZCE
BELEDİYESİ**

**ULUSLARARASI
DÜZCELİ M. ZÂHİD KEVSERÎ
SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ**

24-25 Kasım 2007

DÜZCE

MUHAMMED ZÂHİD EL-KEVSERÎ VE TASAVVUF

(محمد زاهد الكوثري والتصوف الإسلامي)

Doç. Dr. Ramazan MUSLU*

Muhammed Zâhid el-Kevserî, son dönem Osmanlı âlimleri arasında, daha çok "İmâm", "Allâme", "Muhaddis", "Fakîh" ve "Mütekellim" gibi sıfatlarla anılan önemli bir İslam âlimidir. Tebliğimizde İslâmî ilimlerde üstat kabul edilen ve onlarca eser yazan bu önemli şahsiyetin tasavvuf ile ilgisini ve bu ilginin düzeyini tespit etmeye çalışacağız. Bunu yaparken de ailesine, yetiştiği muhite, hocalarına, okuduğu kitaplara, etkilendiği şahsiyetlere ve yazdığı bazı eserlere müracaat edeceğiz.

Kevserî'nin ailesine ve Düzce'deki yetişme ortamına baktığımızda şu hususlar dikkati çeker: 15 Ekim 1879'da Düzce'ye bağlı Hacı Hasan (Çalıcuma) Köyü'nde doğan Kevserî, bilindiği gibi, Kafkas kökenli bir aileye mensup olan Hasan Efendi'nin oğludur.¹ Hasan Efendi, 1831'de Kafkasya'da Şebjer'de (Şebj, Şebzer?) dünyaya gelmiş ve ilim tahsilini tamamladıktan sonra talebe yetiştirmekle meşgul iken,² 1863'te Rusların bölgeyi işgal etmeleri üzerine Kafkasya'dan hicret ederek Düzce'ye yerleşen bir âlimdir. Onun tasavvufla ilgisi, 1865'te Nakşîliğin Hâlidî koluna mensup Şeyh Devlet'e intisabıyla başlar.³ Şeyh Devlet'in 1867'de vefatı üzerine İstanbul'a gitmiş ve Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin (ö.1311/1893) sohbetlerine katılarak *Delâilü'l-hayrât* icâzeti almıştır. Hac için gittiği Hicaz'da Nakşî şeyhlerinden Musa Esterhânî Mekkî'ye (ö.1302/1884-85) de biat eden Hasan Efendi, yarım kalan manevî eğitimi tamamlamak üzere tekrar İstanbul'a gitmiş ve

* SAÜ. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi (rmuslu@sakarya.edu.tr)

¹ Kevserî, *İrğâmü'l-merid* (nşr. el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs), Kahire ty., s. 84; a. mlf., *et-Tahrîru'l-veciz fi mâ yebteğîhi'l-müsteciz*, Halep ty., s. 78; Ahmed Hayrî, *el-İmâm el-Kevserî* (nşr. el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs), Kahire 1420/1999, s. 5.

² Hasan Efendi, Sopuszâde Şeyh Musa (ö.1276/1859), Süleyman Ezherî (ö.1277/1860) ve Şeyh Şeyh Şâmil'in hocalarından Şeyh Hasan Sushi (Suski?) (ö.1295/1878) gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Bk. Kevserî, *İrğâmü'l-merid*, s. 84; İrfan Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâeddin (ks): Hayatı- Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı*, İstanbul 1984, s. 158-159; Ahmed Hayrî, *a.g.e.*, s. 58.

³ Şeyh Devlet, Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin halifesi Abdullah-ı Mekkî'nin talebesi Sa'd Giray'ın halifesidir. Bk. Gündüz, *a.g.e.*, s. 159; Ahmed Hayrî, *a.g.e.*, s. 58-59.

Gümüşhânevî'ye intisap ederek 1887'de irşat icâzeti almıştır. Hasan Efendi, Gümüşhânevî'nin emri üzerine 1892'de Düzce'deki medresenin yanına bir tekke inşa ettirmiştir. Kevserî bu sırada sekiz yaşlarındadır. Hasan Efendi, medreseyi talebesi Yâkub Ezherî'ye (ö.1314/1896) bırakıp, kendisi irşatla meşgul olmak üzere tekkeye geçmiş ve 20 Ekim 1926'da Düzce'de ⁴ vefatına kadar burada fıkıh, hadis, Kur'an tilaveti ve halvet ile meşgul olmuştur.⁵

Hasan Efendi'nin biyografisinden sunduğumuz bu bilgiler, kanaatimizce, Kevserî'nin aile ortamına, babasının şahsiyetine yeterince ışık tutmaktadır. Onun Düzce'de ilmî ve tasavvufî bir muhitte büyüüp yetiştiğinde kuşku yoktur. Kevserî, İstanbul'a gidinceye kadar başta babası Hasan Efendi olmak üzere, Şaban Fevzî Efendi ve Muhammed Nâzım Efendi gibi Düzce'nin önde gelen âlimlerinden ders almıştır.⁶

Kevserî, yüksek dini tahsil için 1893'te İstanbul'a gittiğinde, bilindiği gibi, Kadıasker Hasan Efendi'nin (ö.1044/1634) yaptırdığı *Dâru'l-Hadîs* medresesine yerleşmiştir. Kevserî, bir yandan medrese tahsilini sürdürürken pek çok hocadan ders almış, diğer yandan da bazı şeyhlerle temasta bulunarak onlardan feyiz almış, tasavvuf ve edebiyatına dair eserler okumuştur. Kevserî'nin İstanbul'da kendilerinden istifade ettiği pek çok hocası olmuştur.⁷ Biz onlardan sadece dördünün ismini zikretmekle yetineceğiz. İlki, Kevserî'nin İstanbul'da en çok etkilendiği ve ilmî şahsiyetinin oluşumunda kendisine örnek aldığı Alasonyalı Ali Zeynelâbidîn (ö.1336/1917)'dir.⁸ İkincisi, Mevlevî şeyhi Muhammed Es'ad Dede'dir. Kevserî bu zâttan Câmî'nin *Şerh-i Rubâiyyâtı*' ile Hâfız Şîrâzî'nin *Dîvânı*'nın bir kısmını

⁴ Gündüz, Hasan Efendi'nin vefat yerini İstanbul olarak kaydetmiştir (*Gümüşhânevî Ahmed Ziyâeddin*, s. 160), ancak diğer kaynaklar bunun doğru olmadığını göstermektedir. Bk. *et-Tahrîru'l-vecîz*, s. 78; Ahmed Hayrî, *a.g.e.*, s. 59.

⁵ Kevserî, *İrğâmü'l-merîd* s. 118; a.mlf., *et-Tahrîru'l-vecîz*, s. 75-78; Zühdü Ünal, "Muhammed Zâhid el-Kevserî Hazretleri'nin Ailesi ve Yetiştigi Ortam", *Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı Eserleri Tesirleri* (Sempozyum Bildirileri, 9-10 Aralık 1995), s. 56-61. Hasan Efendi, Gümüşhânevî'den *Râmüzü'l-ehâdis* ve '*Acâibü'n-nübüvve ve Dekâiku'l-velâye* (*Garâibü'l-ehâdis*) gibi eserleri okumuş; ayrıca fıkıh, hadis, tefsir ve tasavvufa dair bazı eserler ile *Mecmûatü'l-ahzâb* ve *Kasîde-i Bürde* icâzetlerini almıştır. Bk. aynı yerler.

⁶ Kevserî, *İrğâmü'l-merîd* s. 85; Ahmed Hayrî, *a.g.e.*, s. 58; Mehmed Emin Özaşar, "Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı", *Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı Eserleri Tesirleri* (Sempozyum Bildirileri, 9-10 Aralık 1995), s. 33-36.

⁷ Kevserî'nin ders aldığı ve kendisinden istifade ettiği diğer hocaları için bk. *İrğâmü'l-merîd* s. 110-111; Ahmed Hayrî, *a.g.e.*, s.58-66; Özaşar, "Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı", s. 37-38.

⁸ Kevserî, *İrğâmü'l-merîd* s. 110-111; Ahmed Hayrî, *a.g.e.*, s. 59-60; Özaşar, "Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı", s. 37. Bu zât, Gümüşhânevî Tekkesi Şeyhi Kastamonulu Hasan Hilmi Efendi'nin talebesidir. Bk. Aynı yerler.

okumuştur. Üçüncüsü, Şâzilî şeyhi Ahmed b. Mustafa el-Ömerî el-Halebî (ö.1334/1915)'dir. Kevserî bu şeyhten hadis icâzeti almıştır.⁹ Dördüncüsü, Kastamonulu Hasan Hilmi Efendi'dir (ö.1329/1911). Nakşibendîliğin Ziyâiyye koluna mensup olan bu zât, Kevserî'nin tasavvufteki üstadı ve mürididir.¹⁰ Kevserî, seyru sülûkünü bu şeyhin gözetiminde tamamlamıştır.¹¹ Buna göre Kevserî'nin tasavvufî silsilesi Kastamonulu Hasan Hilmi Efendi, Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî ve Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî¹² (ö.1275/1858) vasıtasıyla Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'ye (ö.1242/1826) ulaşmaktadır.¹³

Râmûzü'l-Ehâdîs icâzetini de şeyhi Kastamonulu Hasan Hilmi Efendi'den alan¹⁴ Kevserî, nihayet 26 yaşında yüksek dini tahsilini tamamlamış ve 1906'da "müderreslik" sınavını başararak meslek hayatına atılmıştır.¹⁵

Kevserî'nin mensup olduğu Ziyâiyye koluna mensup şeyhler, diğer İslami ilimlerin yanı sıra özellikle hadisle de meşgul olmuşlardır. Onların bu faaliyeti tarikat merkezi konumundaki Gümüşhânevî Tekkesi'nin¹⁶ aynı zamanda bir ilim merkezi ve bir "Dâru'l-Hadîs" olarak tanınmasına neden olmuştur. Ziyâiyye şeyhlerinin bu özelliği, onların Hz. Peygamber'in sünnetine verdikleri önemi göstermesi

⁹ Kevserî, *İrğâmü'l-merîd* s. 85; Ahmed Hayrî, a.g.e., s. 5; Özafşar, "Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı", s. 37-38. Bk. *et-Tahrîru'l-vecîz*, s. 7; Ammâr Ceydel, *Şeyhu ulemâi'l-İslâm Muhammed Zâhid el-Kevserî, asruhû ve âsâruhû* [http://www.al-razi.net/pages/m24.htm#_ftn1 (02.11.2007)].

¹⁰ Gündüz, a.g.e., s. 143; Ahmed Hayrî, a.g.e., s. 60-61.

¹¹ Gündüz, a.g.e., s. 143-144.

¹² Ervâdî ile ilgili bilgi için bk. Kevserî, *İrğâmü'l-merîd*, s. 67-69.

¹³ Nakşibendiyye, Muhammed Bahâeddin Nakşibend el-Buhârî (ö.791/1389) tarafından 14. yüzyılda Buhârâ'da kurulmuştur. Ubeydullah Ahrâr (ö.896/1490-91) tarafından kurulan Ahrâriyye kolu, halifeleri vasıtasıyla Anadolu ve İstanbul'da faaliyet göstermiştir. Ahrâriyye'den doğan Müceddidiyye ise Hindistan'da "Müceddid-i Elf-i Sâni" ve "İmâm-ı Rabbânî" lâkaplarıyla tanınan Ahmed Fârûk-ı Serhendî (ö.1034/1624) tarafından 17. yüzyılda tesis edilmiş ve aynı şekilde Anadolu ve İstanbul'da faaliyet göstermiştir. Müceddidiyye'den 19. yüzyılda "Hâlidîyye" kolu doğmuştur. Bu kol, Mevlânâ Hâlid tarafından Bağdat'ta kurulmuş, halifeleri vasıtasıyla İstanbul başta olmak üzere Anadolu ve Kafkaslarda faaliyet göstermiştir.

¹⁴ Kevserî, *et-Tahrîru'l-vecîz*, s. 60.

¹⁵ Ahmed Hayrî, a.g.e., s. 5-6; Özafşar, "Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı", s. 40; Zühdü Ünal, "Muhammed Zâhid el-Kevserî Hazretleri'nin Ailesi ve Yetiştirdiği Ortam", s. 67-69, 78.

¹⁶ Gümüşhânevî Tekkesi, İstanbul valiliği karşısında Hükümet Konağı ile Gümüşhaneli sokağının kavşağında yer alır. Tekkelerin kapatıldığı 1925 yılına kadar faaliyetini sürdürmüştür. Daha geniş bilgi için bk. M.Baha Tanman, "Gümüşhânevî Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, III, 448-449; a. mlf. "Gümüşhânevî Tekkesi" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIV (İstanbul 1996), s. 277-278.

bakımından dikkat çekicidir. Kevserî'nin şeyhi Kastamonulu Hasan Hilmi Efendi'nin 1329'da (1911) vefatının ardından¹⁷ bu tekkede, Safranbolulu İsmail Necâti Efendi (ö.1338/1919),¹⁸ Dağistanlı Ömer Ziyâeddin Efendi (ö.1339/1920)¹⁹ ve Tekirdağlı Mustafa Feyzî Efendi (ö.1345/1926)²⁰ sırasıyla postnişîn olmuşlardır.²¹

Kevserî'nin mensubu bulunduğu Ziyâiyye kolu, başta İstanbul ve Anadolu olmak üzere Karadeniz, Kırım, Dağistan ve Mısır gibi bölgelere yayılmış ve buralarda faaliyet göstermiştir. Tarikat, İstanbul ve Kâhire'de bizzat kurucusu tarafından temsil edilirken, halifeleri vasıtasıyla da geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.²² Bunda Gümüşhânevî'nin şahsiyet ve kişisel başarısının yanı sıra, dönemin sultanlarıyla iyi münasebetler içerisinde olmasının da payı olsa gerektir. Nitekim Sultan Abdülmecid (ö.1861) ve Sultan Abdülaziz'in (ö.1876) çeşitli konularda kendisiyle istişarelerde bulunması ve hatta Sultan II. Abdülhamid'in (ö.1918) "İslâm birliği" siyasetinin bir gereği olarak çeşitli bölgelere gönderdiği elçiler arasında Ziyâiyye halifelerinin de bulunması, bu hususu ispatlar mahiyettedir.²³

Muhammed Zâhid el-Kevserî, 3 Aralık 1922'de Mısır'a ulaştığında zâhirî ve bâtinî ilimlerde kendisini yetiştirmiş bir âlimdi. Bilindiği gibi, Mısır'da bir yıl bile kalmadan 1923'te Şam'a ilk seyahatini gerçekleştirmiş ve burada bir yıl kadar kalıp Zâhiriyye

¹⁷ Kevserî, *Irğâmü'l-merîd*, s. 76-82; Gündüz, *a.g.e.*, s. 141-146.

¹⁸ Safranbolulu İsmail Necâti Efendi, bir tarikat şeyhi olmanın yanı sıra müderris ve hatta "dersiâm" olarak da vazife yapmıştır (Sâdik Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul 1996, II, 284). Cumhuriyet döneminin ilk İstanbul müftüsü Mehmed Fehmi (Ülgener), İsmail Necâti Efendi'nin oğlu; iktisatçı ve sosyolog Sabri F. Ülgener ise torunudur. Bk. A. Güner Sayar, "İsmail Necâti Efendi", *DİA*, XXIII (İstanbul 2001), s. 115; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, s. 327. İsmail Necâti Efendi ile ilgili bilgi için ayrıca bk. Gündüz, *a.g.e.*, s. 146-148.

¹⁹ Dağistanlı Ömer Ziyâeddin Efendi'nin tasavvufî konularla ilgili fetvalarının toplandığı *Beyânât-ı fetevâ-yı Ömeriyye fi't-tarâiki'l-aliyye* (Edirne 1301) adlı bir eseri vardır. Bu eser, *Tasavvuf ve Tarikatlerle İlgili Fetvalar* adıyla İrfan Gündüz ve Yakup Çiçek tarafından yayımlanmıştır (İstanbul 1984). Dağistânî'nin hayatı ve eserleri için bk. Yusuf Ziya Binatlı "Dağistânî, Ömer Ziyâeddin", *DİA*, VIII (İstanbul 1993), s. 406-7; Gündüz, *a.g.e.*, s. 148-153.

²⁰ Hayatı için bk. Gündüz, *a.g.e.*, s. 153-155.

²¹ Zâkir Şükrî Efendi, *Die Istanbuler Derwisch- Konvente und Ihre Scheiche: (Mecmâ'a-i Tekâyâ)*, Klaus Kraisler, Transkripsiyon Mehmet Serhan Tayşi, Herausgegeben von Klaus Schwarz: Klaus Schwarz Verlag, 1980, s. 29; Gündüz, "Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin", *DİA*, XIV (İstanbul 1996), s. 276; Mustafa Özdamar, *Dersaadet Dergâhları*, İstanbul 1994, s. 68.

²² Gündüz, *a.g.e.*, s. 141. Halifeleri için ayrıca bk. Mustafa Feyzî Efendi, *Menâkıb-ı Ziyâiyye*, İstanbul 1313; a.mlf. *Menâkıb-ı Haseniyye*, İstanbul 1327.

²³ Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 326-327.

Kütüphanesi'nde yazma eserler üzerinde incelemelerde bulunmuştur. Ardından 1924'te Kâhire'ye dönmüş ve "Tekiyyetü'l-Etrâk"a (*Revâku'l-Etrâk*) yerleşmiştir.²⁴ Böylece âlimlik sıfatıyla gerçekleştirdiği ilmî faaliyetlerinin yanı sıra, tasavvufî şahsiyeti ile de bağlı bulunduğu tarikatı Mısır'da temsil etmeye başlamıştır. Ancak onun tarikatı ne şekilde temsil ettiği hususunda ulaşabildiğimiz kaynaklarda açık bir bilgiye rastlanmamıştır. Dolayısıyla, Pîri Gümüşhânevî gibi²⁵ Mısır'da halife yetiştirdi mi yoksa vaktini sadece ilmî çalışmalara mı hasretti, bu konuda yeterli bir bilgiye sahip değiliz. Yalnız Ali Ulvi Kurucu'nun verdiği bilgilerden, Kevserî'nin Kahire'de Şeyh Muhammed Hâfız Efendi adında bir Ticânî şeyhinin tekkesine Mustafa Sabri Efendi ile birlikte zaman zaman gidip geldiğini ve şeyh efendi ile özel sohbetlerde bulunduğunu tespit edebiliyoruz.²⁶ Ayrıca Halvetiyye, Şâziliyye ve Nakşbendiyye tarikatlarında icâzetli Şeyh Abdülhâlık eş-Şebrâvî ile yakın dost oldukları da bilinmektedir.

Kevserî'nin iki defa Şam'a gidip orada kalmayarak Kahire'ye yerleşmesinin sebebi kendisine sorulduğunda; "*Şam ehlinin ekserisi âbid kimseler; ilimle iştiğal edenleri var ama onların da dervişliği ağır basıyor. Kâhire'de ise ilim erbâbı çok, sonra Ezher de orada. İlmî bir muhitte bulunmak benim daha çok hoşuma gidiyor.*"²⁷ şeklinde verdiği cevap, onun, tekke hayatından çok medrese hayatına meyilli olduğunu ve ilmî hayatı tercih ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim Mısır'da bir tekkede şeyhlik yapabileceği halde böyle bir faaliyet içerisine girmeyip Mısır Devlet Arşivi'nde çalışarak aldığı mütevazı bir ücretle geçimini temin etmeye çalışması, onun bu tercihinin bir sonucu olsa gerektir.²⁸ Kevserî, 10 Ağustos 1952 (19 Zilkâde 1371) Pazar günü Kâhire'de vefat etmiştir.²⁹

Talebesi Muhammed Ebû Zehra'nın kaydettiğine göre Kevserî, yeri doldurulamayacak bir âlimdir. O, ilmi ne rızık kapısı ve ne de

²⁴ Ahmed Hayrî, *a.g.e.*, s. 8-9; Özafşar, "Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı", s. 46-47. Kevserî, Şam'a ikinci seyahatini 1347 (1928-29) yılında gerçekleştirmiş ve yine bir yıl kadar burada kalmıştır. Bk. Ahmed Hayrî, *a.g.e.*, s. 9. Özafşar, Kevserî'nin Şam'a gerçekleştirdiği ikinci seyahatin tarihini 1346 (1928) olarak verir. Bk. "Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı", s. 47.

²⁵ Tarikatı Kahire'de ilk defa Gümüşhânevî'nin bizzat kendisi temsil etmiştir. Üç yıl kadar kaldığı Mısır'da bir yandan talebelere hadis okutmuş, diğer yandan da Mısır Müftüsü Muhammed el-Menûfî, Şeyh Cevdet, Muhammed et-Tantavî, Şeyh Mustafa es-Sâidî ve Şeyh Rahmetullah el-Hindî gibi seçkin zevâta hilâfet vermiştir. Gümüşhânevî'den sonra Ömer Ziyâeddin Dağstânî'nin de tarikatı Mısır'da temsil ettiği bilinmektedir. Bk. Gündüz, *a.g.e.*, s. 5; a.mlf. "Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin", *DİA*, XIV (İstanbul 1996), s. 276.

²⁶ M. Ertuğrul Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu: Hatıralar*, İzmir 2007, c.II, s. 163.

²⁷ Kevserî, *et-Tahrîru'l-vecîz*, s. 16; Özafşar, "Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı", s. 48 (36. dipnot).

²⁸ Özafşar, "Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı", s. 48.

²⁹ Ahmed Hayrî, *a.g.e.*, s.11.

herhangi bir gaye için basamak yapmayan Selef-i Sâlihîn'in son örneklerinden olup, 'Âlimler peygamberlerin vârisleridir' sözünün kendisinde gerçekleştiği hakiki bir âlimdir.³⁰

Ahmed Hayrî ise hocası Kevserî'nin şahsiyetiyle ilgili bize özetle şu bilgileri verir: Kevserî, hayatı boyunca ismi ile müsemme bir şekilde zühdün canlı bir örneği oldu. Son derece iffet sahibi idi. Mısır'da ikameti süresince vaktini her fırsatta kitap telif etmek, öğrencilere ders okutmak ve insanlara nasihat edip onları irşâd etmekle geçirdi. Öğrencilerini faydalı kitapları bastırmaya ve neşretmeye teşvik ederdi. Eğer birisinden bir hizmet talep etmişse karşılığını mutlaka verirdi. İlim öğretmekten ve kitap tashih etmekten dolayı hiçbir kimseden kesinlikle bir karşılık beklemediği gibi, teklif edilenleri de kabul etmezdi. İhtiyaç sahibi olmasına rağmen kimseden bir şey istemezdi. Ömrünün sonlarına doğru ilaç masraflarını karşılamak üzere kitaplarını satmaya başlayınca, bazı öğrencilerinden gelen yardım tekliflerini de geri çevirmiştir.³¹

Kevserî ile ilgili araştırmalar yapan Hamid İbrahim Muhammed ise Kevserî'nin bir mütekekkim, bir muhaddis, bir fakîh, bir müfessir, bir tarihçi, bir mütercim ve bir mutasavvıf olarak anıldığını kaydeder.³²

Buraya kadar verilen bilgilerden Kevserî'nin tasavvufla ilgilendiği ve hatta seyru sülûkünü tamamlayarak icâzet aldığı anlaşılmaktaysa da, kendisinin tasavvufa yaklaşımını ortaya koyabilmek için eserlerine de bakmak gerekecektir. Bilindiği gibi Kevserî'nin İslamî ilimlerle ilgili pek çok çalışması vardır.³³ Biz burada sadece onun tasavvufî görüş ve düşünceleri açısından önemli gördüğümüz dört eserinden söz etmek istiyoruz.

1) *el-Buhûsü's-seniyye an ba'zı ricâli esânîdi't-tarîkati'l-Halvetiyye*.³⁴ Kevserî bu eserde Halvetî-Şâbânî silsilesinde yer alan on üç şeyhin biyografisine yer vermiştir. Bu şeyhler Ebû'n-Necîb

³⁰ Muhammed Ebû Zehra, "el-İmâm el-Kevserî" (Kevserî'nin *el-Buhûsü's-seniyye* içinde), s. 5. Aynı makale, *Makâlâtü'l-Kevserî*'nin (Kahire 1372) girişinde de mevcuttur.

³¹ Ahmed Hayrî, a.g.e., s. 25-26.

³² Hamid İbrahim Muhammed, *eş-Şeyh Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. Ali Kevserî ve cuhûdihî'l-kelemiyye*, 1408/1988 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, el-Ezherü's-Şerîf Külliyesi Usûli'd-dîn); Yakup Çiçek, "Muhammed Zâhid Kevserî'nin Tasavvufî Görüşleri", *Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı Eserleri Tesirleri* (Sempozyum Bildirileri, 9-10 Aralık 1995), s. 129.

³³ Kevserî'nin eserleriyle ilgili bilgi için bk. Ahmed Hayrî, a.g.e., s. 35-48; Mehmet Ali Yargı, "Muhammed Zâhid el-Kevserî [1863-1952]: (Hayatı, Eserleri ve Fikhî Görüşleri)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, 2005, s. 314-317.

³⁴ Kevserî, bu eseri İstanbul'dan ayrıldıktan sonra kaleme almış ve Beyrut'ta basılmıştır. Bk. Yargı, a.g.m., s. 316. Kevserî bu eserden başka Halvetî şeyhlerinden Muhammed Demirtâşî, halifeleri ve tarikatın Mısır'daki durumu ile hakkında iki fâsıla ve bir hâtmeden oluşan *Nibrâsü'l-mühtedî* (Kahire 1364/1944) isimli müstakil bir eser kaleme almıştır (Kahire 1364/1944).

Sühreverdî (ö.563/1168), Kutbeddin Ebherî (ö.590/1193-94), Seyyid Yahya Şîrvânî Bâkuvî (ö.862/1457), Muhammed Bahâeddin Erzincânî (ö.879/1474), Muhammed Cemâl Halvetî (ö.899/1493-94), Hayreddin Tokâdî (ö.940/1533), Şaban Kastamonî (ö.1082/1671), Muhyiddin Kastamonî, Ömer Fuâdî, İsmail Çorumî, Ali Karabaş-ı Velî, Edirneli Mustafa Mânevî ve Abdüllatif Halebî (ö.1121/1709-10)'dir.

Kevserî bu eserini Şeyh Abdülhâlik eş-Şebrâvî'nin (ö.1366/1946-47) teşvikiyle kaleme almıştır.³⁵ Biyografisine yer verdiği şeyhler, 18. yüzyıldan itibaren Mısır tasavvuf hayatında önemli bir yere sahip olan Mustafa Kemâleddin Bekrî'nin (ö.1162/1749) silsilesinde yer alan meşâyih olması dikkat çekicidir. Bilindiği gibi Bekrî, Şâbânî-Karabaşî ekole mensup, Türk asıllı bir şeyhten³⁶ seyru sülûk gören Abdüllatif b. Hüsâmeddin Halebî'nin (ö.1121/1709-10) halifesidir.³⁷

2) *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-Nazmi'l-'atîd li tevessülü'l-mürîd bi ricâli't-târîkatî'n-Nakşibendiyyeti'l-Hâlidîyyeti'z-Ziyâiyye kaddesallâhü esrârahümü'l-'aliyye*:³⁸

Bu şerh, müellifin tasavvufa dair bazı görüşleri ile Nakşî sâdâtına dair biyografilerin yer aldığı önemli bir çalışmadır. Kevserî bu eseri, *Râmûzü'l-ehâdis'i* hatmettiği sırada kaleme aldığı nazmın daha iyi anlaşılması amacıyla yazmış ve ihvanına ithaf etmiştir.³⁹ Kevserî, eserin sonunda hayat hikâyesine de yer vermiş ve amacının sâdât ile tevessülde bulunan ihvanın hayır dualarıyla anılmak olduğunu söylemiştir.⁴⁰ Kevserî'nin eserine verdiği başlıkta "Dik kafalı ve âsî bir kimsenin hakîr ve zelîl kılınması" anlamına gelen "İrgâmü'l-merîd" tabirini kullanması dikkat çekicidir. Bu isimlendirme, Kevserî'nin "tevessül" konusunda sadece lehte söz söyleyen bir âlim ve sûfî olduğunu göstermekle kalmaz; aynı zamanda doğruluğuna inandığı tasavvufî bir konunun güçlü bir savunucusu olduğunu ve tasavvuf karşıtlarını şiddetle eleştiren bir üslûbu da benimsediğini ortaya koymaktadır.

³⁵ Kevserî, *el-Buhûsü's-seniyye*, s. 19.

³⁶ Halebî, Halvetî-Şâbânî icâzetini 1102/1690-91'de Edirneli Mustafa Efendi'den almıştır. Şeyhinin yanında dört yıl kalmış ve defalarca halvete girmiştir. Bk. Ramazan Muslu, *Mustafa Kemâleddin Bekrî ve Tasavvufî Görüşleri*, İstanbul 2005, s. 29.

³⁷ Muslu, a.g.e., s. 29-30.

³⁸ Kevserî'nin İstanbul'da iken kaleme aldığı eserlerdendir (İstanbul 1328). Bk. Yargı, a.g.m., s. 314. el-Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-türâs tarafından yapılan neşrinde (birinci baskı, ts.), metin içerisinde eserin adı *İrgâmü'l-mürîd fi şerhi tevessülü'l-mürîd* şeklinde Arapça ibâre hareketenerek verilmiştir ki yanlıştır. Bk. a.g.e., s. 3-4.

³⁹ Kevserî, *İrgâmü'l-merîd*, s. 3.

⁴⁰ Kevserî, *İrgâmü'l-merîd*, s. 84.

3) *Mahku't-takavvül fî mes'eleti't-tevessül*.⁴¹

Kevserî bu eseri, kabir ziyareti yapmaları ve Allah için velileri (*ahyâr*) vesile kılmaları sebebiyle Müslümanları küfürle itham eden bazı aşırı gruplara cevap vermek maksadıyla kaleme almıştır.⁴²

4) *el-Cevâbü'l-vefî fî'r-reddi 'ale'l-vâizi'l-Ôfî*.

Ahmed Hayrî'nin kaydettiğine göre, Kevserî'nin tasavvuf eleştirilerine reddiye olarak yazdığı 20 sayfalık bir eserdir. Kevserî bu eseri, vaazlarında tasavvuf aleyhine konuşmalar yapan Oflu bir vâizi tenkit etmek maksadıyla bir günden daha kısa bir sürede yazmıştır. Reddiye'ye muhatap olan vâizin tasavvuf aleyhtarlığından vazgeçtiği kaydedilir.⁴³

Kevserî'nin tasavvufî konularda kendilerinden istifade ettiği ve görüşlerini benimsediği şeyh ve mutasavvıflara, Gazzâlî (ö.505/1111), İbnü'l-Arabî (ö.638/1240), İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725), Abdülganî Nâblusî (ö.1143/1731), Mustafa Kemâleddin Bekrî ve Ebû Saîd Muhammed Hâdimî (ö.1176/1762) örnek olarak zikredilebilir.

Kevserî'nin tasavvufa dair tartışmalı konulara yaklaşımı, onun tasavvufî düşüncesiyle ilgili bazı ipuçları verir. Özellikle yukarıda isimlerini zikrettiğimiz eserlerde ele aldığı konular arasında tevessül, istiğâse, kabir ziyareti, râbita, insanın hakikati ve seyru sülûk gibi konular yer alır. Bunlardan üzerinde en çok durduğu konu ise tevessüldür.

Kevserî, *Mahku't-takavvül* adlı eserinde ölü veya diri şahıslarla ve amellerle tevessülde bulunmanın caiz olduğunu söyler. Bu konuda "O'na yaklaşmaya vesile arayın"⁴⁴ âyetini Kur'an'dan; Osman b. Hanîf'in "*Yâ Muhammed! Şüphesiz ben Rabbime seninle yöneldim.*" ve Ebû Saîd el-Hudrî'nin "*Ey Allah'ım! Şüphesiz ben Sen'den Müslümanları vesile kılarak istiyorum.*" sözlerini de hadisten delil gösterir. Kevserî, sahabenin Hz. Peygamber'in (a.s.) vefatından sonra da kendisine tevessülde bulunduğunu hatırlattıktan sonra, tevessül ile ilgili diğer rivayetleri zikreder. "İstiğâse" ve "istiâne" kavramlarını da tevessül kavramıyla birlikte değerlendiren müellif, her ikisi için de yine ayet ve hadislerden deliller getirir. Konu ile ilgili pek çok kitap yazıldığını da kaydeder.⁴⁵

⁴¹ Kevserî'nin Mısır'da yazdığı eserlerdendir.

⁴² Kevserî, *Mahku't-takavvül fî mes'eleti't-tevessül*, Kahire 2006, s. 3. Ayrıca bk. *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 378-397.

⁴³ Kevserî, *İrgâmü'l-merîd*, s. 35 (dipnot: 3).

⁴⁴ el-Mâide, 5/35.

⁴⁵ Kevserî, *Mahku't-takavvül*, s. 4-12.

Kevserî, *İrğâmü'l-merîd*'de de tevessül konusuna değinir. Peygamberlerden başka şehitler, velîler, âlimler ve sâlihlerle de tevessülü câiz görür. Ona göre evliyânın hayatta iken sahip olduğu mânevî tasarruf, ölümünden sonra da devam eder. Çünkü tasarrufta bulunmak rûhânî bir iştir ve yok olmaz. Nefsi kemâl sıfatlarla süslemek için sâdâta (evliyâ) tevessül etmek gerekir.⁴⁶ Konuyla ilgili Takiyyüddin Sübkî (ö.756/1355), Seyyid Şerif Cürçânî (ö.816/1413), İmam Râzî (ö.606/1209), Şernûbî (ö.998/1585), Abdülganî Nâblusî ve Ebû Saîd Hâdimî gibi âlimlerin de aynı görüşte olduğunu söyler ve eserlerine bazı atıflarda bulunur.⁴⁷

Kevserî, tevessüle ve hatta kabir ziyaretine karşı çıkan İbn Teymiye'yi (ö.728/1328) eleştirir. İbn Teymiye ve taraftarlarının ölmüşlerin ruhlarıyla tevessül etmek bir yana, kabirleri ziyaret etmeye bile karşı çıktıklarını söyler. Hatta onların, Hz. Peygamber'in (a.s.) kabri olan Ravza-i Mutahhara'yı bile ziyaret etmekten Müslümanları men edecek kadar ileri gittiklerine dikkat çeker. Kevserî, İbn Teymiye'nin ilme hizmet etmiş olmakla birlikte, hüküm verirken pek çok konuda aşırıya kaçtığını da ifade eder.⁴⁸ Öte yandan Kevserî, tevessül ve istiğâse konusunda yanlış yapan ya da edebe aykırı hareketlerde bulunanları da uyarır ve ilim ehlinin onları yumuşaklıkla doğruya irşat etmeleri gerektiğini hatırlatır. Bu konularda ümmetin uygulamaları hakkında daha çok bilgi edinmek isteyenlerin Muhammed b. Musa b. Nu'man Merraküşî'nin (ö.683/1284) *Misbâhu'z-zalâm fi'l-mustağîsine bi Hayri'l-Enâm* adlı eserine müracaat etmelerini tavsiye eder.⁴⁹

Kevserî'nin ele aldığı tasavvufî konulardan biri de insanın hakikati ile ilgilidir. O, Muhammed b. Sa'deddin Devvânî'nin (ö.918/1512) *Hakikatü'l-insân ve'r-rûhu'l-cevvâl fi'l-'avâlim* adlı eserinin giriş kısmına yazdığı "Hakikatü'l-insân" başlıklı makalesinde, Devvânî'nin biyografisine ve eserlerine yer verdikten sonra insanın hakikatiyle ilgili şunları kaydeder: "İnsanın hakikati iki yönlüdür. Birisi insanın bedenî ve cismanî tarafıdır. Bu yönüyle insan, süflî lezzetler peşinde koşar. Diğeri ise ruhî yönüdür. Ruh, yücelere uçabilme kabiliyeti olan Rabbânî bir latîfedir. Akıllar, bu Rabbânî emrin künhünü, hakikatini idrak etmekten âcizdir. İlim ehli; ruh, nefis, kalb ve akıl gibi kavramları açıklamaya çalışmışlarsa da tam olarak bir izahını yapamamışlardır. Çünkü bunlar, izah edilebilecek konular değildir. Gazzâlî de *İhyâu ulûmi'd-dîn*'in "Acâibü'l-kalb" bölümünde bu kavramları açıklamaya

⁴⁶ Kevserî, *İrğâmü'l-merîd*, s. 6.

⁴⁷ Kevserî, *İrğâmü'l-merîd*, s. 22.

⁴⁸ Kevserî, *İrğâmü'l-merîd*, s. 5-6.

⁴⁹ Kevserî, *Mahku't-takavül*, s. 22.

çalışmıştır. İnsanlar bu iki yöne yaklaşımları itibariyle farklı konumdadırlar. Cismânî lezzetlere dalarlar hayvanlara mülhaktır. Nitekim ayet-i kerimde "İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar."⁵⁰ buyurulmuştur. Bedenî zevklerin sultasından kurtulup, Rabbânî latîfe cânibine geçen kimse de ulaştığı dereceye göre meleklerle mülhak olur. Her iki tarafa da eşit mesafede bulunan kimse ise nefsiyle mücâhede halindedir ve bazen sâlih bazen de kötü ameller yapabilir. Âlimler, Rabbânî bir latîfe olan bu ruhun, kesîf olan insan cisminde hulûl eden latîf bir cisim mi, yoksa; girme, çıkma, ayrılma ve hulûl gibi sıfatları ve mekanı olmayan mücerred bir cevher mi olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Cumhur, birinci görüşü benimserken; Ebû Mansûr Mâtûrîdî (ö.333/944), Halîmî (ö.403/1012), Râğîb İsfahânî (ö.502/1108), Gazzâlî (ö.505/1111), İmam Râzî (ö.606/1209), Beyzâvî (ö.685/1286) vb. âlimler ise ikinci görüşü tercih etmişlerdir.⁵¹ Kevserî her iki grubun görüşlerini destekleyen delilleri de zikrettikten sonra Devvânî'nin konu ile ilgili çalışmasını beğeniyle karşıladığını ifade eder.⁵²

Kevserî'nin eserlerinde ele aldığı diğer bir konu seyru sülûktür. O, insanın seyru sülûke muhtaç olduğu görüşündedir. Ona göre insan, zâtına ve durumuna (ahvâl) baktığında, zât itibariyle kemâle ermede bir başkasına muhtaç olduğunu anlar ve bunun sonucu olarak da içinde kemâl sahibi olmaya yönelik bir şevk doğar. Sebeplerini araştırır ve bu isteğini elde etmek için harekete geçme ihtiyacı hisseder. İşte tarikat ehli bu harekete "seyru sülûk" ve "kemâlât" ismini verir. Kemâlât hem ilimde hem de amelde olmalıdır. Seyru sülûk her ikisini de karşılar. Nefsi tezkiye etmek için amelî kemâlâtın son noktası ahlâkî güzelleştirmektir. Çünkü seyru sülûkun gayesi, insan nefsinde bir meleke meydana getirmektir. İrâdî, güzel ve tabîî fiiller bu melekeyle gerçekleşir. Kevserî'ye göre tasavvuf; sülûk ahvâlinde yani güzel veya çirkin irâdî fiillerin meydana gelmesi bakımından insan nefsinin ahvâlinde bahsedilen bir ilimdir.⁵³

Kevserî, ilâhî tecellînin genişliği ve sülûkun çeşitliliği ile ilgili Mustafa Kemâleddin Bekrî'nin *el-Ke'sû'r-râik fî sebebi ihtilâfî't-tarâik* adlı eserinden şu nakilde bulunur: "Her kulun kendine göre bir seyri vardır... Bir kimseye bir cihetten iki defa tecellî gelmediği gibi iki kişiye de aynı tecellî gelmez..."⁵⁴ Kevserî, sülûkle ilgili Şeyh-i Ekber İbnü'l-

⁵⁰ el-A'râf, 7/179.

⁵¹ Kevserî, "Hakîkatü'l-insân" (Devvânî, *Hakîkatü'l-insân ve'r-rûhu'l-cevvâl fî'l-avâlim girişi*), Kahire 2006, s. 6-7.

⁵² Kevserî, "Hakîkatü'l-insân", s. 7.

⁵³ Kevserî, *İrğâmü'l-merîd*, s. 4.

⁵⁴ Kevserî, *İrğâmü'l-merîd*, s. 13.

Arabî'nin *el-Fütûhât* adlı eserinin 189. babından da şu bilgileri aktarır: "Sülûk, mana olarak bir ibadet menziline; diğer bir ibadet menziline; sûret olarak da Allah'a yakınlık için meşrû bir amelden başka bir meşrû amele; fiilden fiile, terkten terke, fiilden terke, terkten fiile; ilim olarak bir makamdan başka bir makama, bir isimden başka bir isme, bir tecellîden diğerine, bir nefisten başka bir nefse intikal etmektir. İntikal eden sâliktir. O, bedenî mücâhede ve nefsî riyazet ile ahlâkını güzelleştiren ve nefsinin isteklerine hâkim olarak onu ölçülü bir şekilde besleyen kimsedir."⁵⁵

Kevserî'nin 18. yüzyıl Nakşî mutasavvıflarından Abdülganî Nâblusî'nin tasavvufî konulardaki görüşlerinden de istifade ettiği görülür. Onun *el-Fethu'r-rabbânî* adlı eserine atıflarda bulunur ve "ihsan" konusunda Nâblusî'nin ihsanın kısım ve çeşitlerini sınırlandırmanın mümkün olmadığını dile getiren görüşlerini benimser. Şöyle ki, Nâblusî'ye göre tamamı Muhammedî şeriattan çıkarılmış olmasa da her sâlik için özel bir sülûk ve muayyen bir meşrep, müstakil bir metot vardır. Bunun nedeni ise ilâhî tecellîlerin çok olmasıdır. Öyle ki zevk ve müşâhede ehlinin bildiği gibi, bu tecellîleri bir tek cins ve çeşit altında toplamak mümkün değildir.⁵⁶

Kevserî'ye göre mürşid-i kâmilin kadrini bilmeyen bir kimse kendi adına ağlamalıdır. O, bu konuda İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* adlı tefsirinden şunları aktarır: "Çevrende nefsinin esiri olmuş bazı insanların: "Bizler kâmil bir mürşidle karşılaşsak ve gerçekten kâmil olduklarına dair alametlerini de açıkça görsek, onların tarikatlarına ilk girenler ve onların hakikatlerine ilk yapışanlar şüphesiz bizler olurduk." dediklerini görürsünüz. Böyle kimselere şöyle deyiniz: "Körler görmese de güneş yine güneştir; hastalar tadını almasa da bal yine baldır." Tâlibler, boş hayal peşinde koşmazlar. Nakit gibi değerli olan ömürlerini boş ve zararlı şeyler için harcamazlar. Onlar her zaman var güçleriyle itaat etmeye çalışırlar ve matlubu elde etme yolunda olurlar."⁵⁷

Kevserî, varlıkla ilgili tasavvufî düşünce ekollerinden "vahdet-i şühûd" görüşünü benimser. Onun bu tutumu bağlı bulunduğu Hâlidî-Ziyâî geleneğine de uygun düşmektedir. O, İbnü'l-Arabî ve temsilcilerinin savunduğu "vahdet-i vücûd" görüşünün anlaşılması güç olduğunu, anlamaya çalışanlardan çoğunun da kafalarının karıştığını

⁵⁵ Kevserî, *İrğâmü'l-merîd*, s. 15.

⁵⁶ Kevserî, *İrğâmü'l-merîd*, s. 12.

⁵⁷ Kevserî, *İrğâmü'l-merîd*, s. 82-83. Kevserî, İsmail Hakkı Bursevî hakkında yazmış olduğu bir makalede hayatı, şeyhi Osman Fazlı İlahî ve Celvetiyye tarikatı ile ilgili bilgiler verir. Bk. *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 482-486.

ifade eder. Ayrıca sekr ehlinin şatahât türü sözlerinden kaçınmak gerektiğini ve bunların uzun uzadıya konuşulacak bir konu olmadığını da söyler.⁵⁸

SONUÇ

Kevserî, ilmî ve tasavvufî bir muhitte yetişmekle birlikte, daha çok İslâmî ilimlerdeki derin bilgisi ile tanınmış bir Osmanlı âlimidir. Medrese tahsilinin yanı sıra tasavvufu bir mürşid rehberliğinde yaşayarak öğrenmiştir. Bu nedenle o, "zülcenâheyn" (çift kanatlı) bir âlimdir. Tasavvuf ve tarikat eğitimi almış olmasına rağmen tekke hayatından uzak durmuş ve sadece ilmî çalışmalara yönelmiştir. Kanaatimizce onun belki de tarikat mensubu bir âlim olarak, tasavvuf sahasına yapmış olduğu en önemli katkı, tasavvuf karşıtlarınca tevessül, istiğâse ve râbita gibi konularda yöneltilen eleştirilere, saygın bir İslam âlimi olarak cevap vermesi ve eserler yazarak mutasavvıfları desteklemesidir.

⁵⁸ Kevserî, "İzâletü's-şübühât an kavli'l-Üstâz Künnâ hurûfen âliyât", *Mukaddimâtü'l-İmâm el-Kevserî* içinde, Beyrut 1997, s. 554.